

نقش داوری و مداخله قضایی در حل اختلافات زناشویی از منظر آیات قرآن کریم و قانون احوال شخصیه عراق

۱. ضرغام عبد الهادی ناصر مکصوصی: دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

۲. ماجد نجاریان: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

۳. عدنان هاشم جواد الشروفی: گروه حقوق، دانشگاه کربلاء، استان کربلا، عراق

۴. محمدرضا شمشیری: گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: majednajarian@iau.ac.ir

چکیده

نهاد خانواده در شریعت اسلامی جایگاهی بنیادین دارد و قرآن کریم با نگاهی اصلاح محور، اختلافات زناشویی را امری محتمل اما قابل مدیریت می‌داند. در این چارچوب، داوری به عنوان سازوکاری پیشگیرانه و اخلاقی، پیش از هرگونه مداخله الزام آور قضایی پیش‌بینی شده است. آیه ۳۵ سوره نساء با تصریح بر ارجاع اختلافات شدید به حکمین از خانواده زوجین، الگویی متمایز از حل اختلاف ارائه می‌دهد که هدف اصلی آن حفظ پیوند زناشویی و جلوگیری از طلاق شتاب زده است. در مقابل، قانون احوال شخصیه عراق، علی‌رغم الهام‌گیری کلی از فقه اسلامی، حل اختلافات زناشویی را عمدتاً در قالب رسیدگی قضایی سامان‌دهی کرده و نقش داوری را به نهادی غیرمستقل و تابع اراده قاضی تقلیل داده است. این پژوهش با رویکرد تحلیلی-تطبیقی و با بهره‌گیری از منابع فقهی، تفسیری و حقوقی، به بررسی نسبت میان داوری قرآنی و مداخله قضایی در قانون عراق می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که غلبه منطق دعوا محور و تشریفات قضایی، نه تنها امکان اصلاح روابط زناشویی را کاهش داده، بلکه در مواردی به تشدید تعارض و افزایش طلاق قضایی انجامیده است. پژوهش نتیجه می‌گیرد که بازتعریف جایگاه داوری و تنظیم صحیح نسبت آن با قضاوت، می‌تواند گامی مؤثر در جهت هم‌سویی قانون احوال شخصیه عراق با مقاصد شریعت اسلامی و نیازهای اجتماعی معاصر باشد.

کلیدواژه‌گان: داوری، اختلافات زناشویی، آیات قرآن کریم، مداخله قضایی، قانون احوال شخصیه عراق

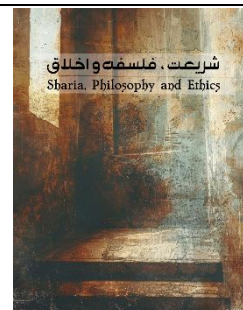
شیوه استناددهی: مکصوصی، ضرغام عبد الهادی ناصر، نجاریان، ماجد، الشروفی، عدنان هاشم جواد، و شمشیری، محمدرضا. (۱۴۰۴). نقش داوری و مداخله قضایی در حل اختلافات زناشویی از منظر آیات قرآن کریم و قانون احوال شخصیه عراق. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۳(۳)، ۱-۱۴.

تاریخ ارسال: ۱۷ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۳ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۰ آبان ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱۰ آذر ۱۴۰۴

The Role of Arbitration and Judicial Intervention in Resolving Marital Disputes from the Perspective of the Qur'an and the Iraqi Personal Status Law

1. Zargham Abdulhadi Naser Macsusi: PhD Student, Department of Quran and Hadith Studies, Islamic Azad University, Isf.C., Isfahan, Iran
2. Majed Najarian*: Department of Quran and Hadith Sciences, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran
3. Adnan Hashem Javad AL Shoroufi: Department of Law, University of Karbala, Karbala Province, Iraq
4. Mohammad Reza Shamshiri: Department of Philosophy and Islamic Theology, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran

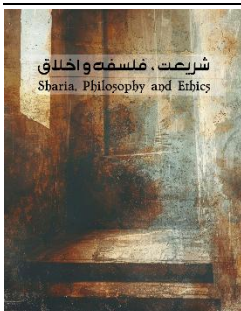
*Corresponding Author's Email: majednajarian@iau.ac.ir

Abstract

The family occupies a central position in Islamic law, and the Qur'an approaches marital conflict through a reform-oriented and preventive framework. Rather than denying the occurrence of spousal disputes, Qur'anic teachings recognize them as a natural aspect of marital life that can be managed through ethical and social mechanisms. Qur'an 4:35 establishes arbitration as a primary means of resolving serious marital discord by appointing two arbiters from the families of the spouses, emphasizing reconciliation before any consideration of dissolution. In contrast, the Iraqi Personal Status Law, despite its general inspiration from Islamic jurisprudence, structures the resolution of marital disputes primarily through judicial intervention, rendering arbitration a dependent and largely formal procedure under judicial authority. This study adopts an analytical-comparative approach to examine the divergence between the Qur'anic model of arbitration and the court-centered framework of Iraqi family law. The findings indicate that the dominance of adversarial judicial procedures and evidentiary formalism has weakened reconciliation efforts and contributed to the increase of judicial divorces. The study concludes that restoring arbitration to its independent and reform-oriented role, while limiting judicial intervention to cases of necessity, may enhance the alignment of Iraqi family law with the objectives of Islamic law and contemporary social needs.

Keywords: *Arbitration, Marital Disputes, Qur'anic Verses, Judicial Intervention, Iraqi Personal Status Law*

How to cite: Naser Macsusi, Z. A., Najarian, M., AL Shoroufi, A. H. J., & Shamshiri, M. R. (2025). The Role of Arbitration and Judicial Intervention in Resolving Marital Disputes from the Perspective of the Qur'an and the Iraqi Personal Status Law. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(3), 1-14.

Submit Date: 08 September 2025

Revise Date: 04 November 2025

Accept Date: 11 November 2025

Publish Date: 01 December 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

This study examines the role of arbitration and judicial intervention in resolving marital disputes through a comparative analysis of Qur’anic injunctions—particularly verse 35 of Surah al-Nisa—and the Iraqi Personal Status Law. In Islamic legal thought, the family is conceived as the foundational social institution upon which moral order, social stability, and intergenerational continuity depend. The Qur’an frames marriage as a solemn covenant grounded in mutual responsibility, compassion, and ethical commitment, while simultaneously acknowledging the natural occurrence of conflict within marital life. Rather than denying the reality of spousal disagreement, Qur’anic discourse provides a structured, preventive, and reform-oriented framework for managing conflict before it escalates into irreversible rupture (3). Central to this framework is the principle of prioritizing reconciliation over dissolution, which positions divorce as a last resort rather than a primary solution (1). By contrast, many contemporary legal systems in Muslim-majority societies, including Iraq, have institutionalized judicial intervention as the primary mechanism for handling marital disputes, often marginalizing non-judicial mechanisms of reconciliation (9). This divergence between the Qur’anic model and modern legal practice raises critical questions about the effectiveness, legitimacy, and social consequences of current dispute-resolution frameworks.

The Qur’anic approach to marital conflict is most explicitly articulated in Surah al-Nisa, verse 35, which mandates the appointment of two arbiters—one from the husband’s family and one from the wife’s family—when there is fear of serious discord. The wording of the verse emphasizes “fear of discord” rather than its actual realization, revealing a distinctly preventive orientation that seeks to intervene at an early stage of conflict (7). Linguistic analysis of key terms such as *shiqaaq* (deep-seated discord) demonstrates that the Qur’an addresses situations where relational rupture is imminent, yet still potentially remediable (6). The command to “send” arbiters implies an active, deliberate process rather than a symbolic gesture, underscoring arbitration as an integral and independent institution within the Qur’anic system of family governance (22). Moreover, the distinction between *hakam* (arbiter) and *qadi* (judge) reflects a fundamental difference in function: while the judge issues binding rulings based on formal proof, the arbiter seeks to restrain injustice and restore harmony through moral authority, social trust, and contextual understanding (19). This distinction situates arbitration as an ethical–legal process oriented toward relational repair rather than adversarial adjudication.

The Qur’anic requirement that arbiters be chosen from within the families of the spouses carries profound social and psychological implications. Family-based arbitration assumes that proximity, familiarity, and emotional investment enhance the likelihood of successful reconciliation (4). Unlike modern legal doctrines that prioritize absolute neutrality, the Qur’anic model privileges compassionate fairness rooted in intimate knowledge of the parties’ circumstances (1). This approach reflects an understanding of marital conflict as a deeply personal and socially embedded phenomenon, ill-suited to purely formal or impersonal resolution mechanisms (18). The verse further conditions successful arbitration on the sincere intention of reform, linking the effectiveness of the process to moral agency rather than coercive authority. The promise of divine facilitation—“God will bring reconciliation between them”—imbues arbitration with a spiritual dimension that transcends technical legalism (5). Consequently, arbitration in the Qur’anic sense functions as a holistic process that integrates ethical intention, social responsibility, and legal guidance.

Classical Qur’anic exegesis reinforces this reform-centered understanding of arbitration. Ibn Kathir emphasizes that arbitration is obligatory when serious discord is feared and that bypassing it contradicts the objectives of Islamic law, which seek to preserve marriage wherever possible (3). Al-Qurtubi elaborates that arbiters are entrusted primarily with reconciliation and may only contemplate separation when reform proves genuinely impossible (4). Fakhr al-Din al-Razi, while acknowledging interpretive diversity regarding the arbiters’ authority, highlights the psychological efficacy of family-based intervention, arguing that relational

proximity increases the persuasive power of arbiters in calming disputes. Across these interpretations, a shared consensus emerges: arbitration is neither a procedural formality nor a subordinate step to judicial action, but a substantive mechanism designed to avert the social and moral harms associated with marital breakdown (6). The exegetical tradition thus situates arbitration at the core of Islamic family law, framing judicial intervention as a contingent, secondary measure.

In contrast, the Iraqi Personal Status Law institutionalizes judicial intervention as the primary pathway for resolving marital disputes. While the law acknowledges reconciliation in principle, its procedural architecture centers on court proceedings, evidentiary requirements, and judicial discretion (10). Judges exercise extensive authority in assessing harm, determining the viability of continued marriage, and issuing binding rulings, often within a formal adversarial framework (11). Arbitration, where mentioned, lacks institutional independence and operates under the supervision of the court, rendering it largely consultative rather than determinative (12). This court-centric model transforms marital conflict into a legal dispute governed by proof, counterclaims, and procedural timelines, frequently intensifying antagonism between spouses (14). Empirical observations indicate that prolonged litigation, coupled with the public exposure of private grievances, undermines the prospects of reconciliation and contributes to the rising incidence of judicial divorce in Iraq (13). The displacement of family and community from the conflict-resolution process further erodes social responsibility for marital stability (26).

A comparative analysis reveals a fundamental inversion between the Qur'anic model and the Iraqi legal framework. In the Qur'anic paradigm, arbitration precedes judicial intervention, reconciliation is the primary objective, and legal authority is exercised in service of moral repair (9). In the Iraqi system, judicial intervention often marks the beginning of the process, arbitration is subordinated to the court, and resolution is equated with the issuance of a binding judgment (27). This inversion has significant social consequences, including the juridification of intimate relationships, the marginalization of ethical discourse, and the weakening of preventive mechanisms within family law (17). The findings of this study suggest that recalibrating the relationship between arbitration and judicial intervention—by restoring arbitration as an autonomous, mandatory, and reform-oriented stage—could enhance the alignment of Iraqi family law with the objectives of Islamic jurisprudence while addressing contemporary social challenges (25). Such recalibration does not entail the rejection of judicial authority but rather its contextualization within a broader, ethically grounded framework of marital dispute resolution.

نهاد خانواده در شریعت اسلامی نه تنها یک ساختار حقوقی برای تنظیم روابط زن و مرد، بلکه بنیادی‌ترین هسته اجتماعی برای تحقق آرامش، تربیت اخلاقی و انتقال ارزش‌های دینی و فرهنگی به نسل‌های آینده محسوب می‌شود. متون اسلامی، به‌ویژه قرآن کریم، خانواده را کانون مودت و رحمت معرفی می‌کنند و پیوند زناشویی را «میثاقی غلیظ» می‌دانند که بر پایه تعهد، مسئولیت متقابل و کرامت انسانی استوار است. از این منظر، ثبات خانواده ارتباطی مستقیم با ثبات اجتماعی دارد و هرگونه اختلال در روابط زناشویی، صرفاً یک مسئله فردی یا خصوصی تلقی نمی‌شود، بلکه پیامدهای گسترده اجتماعی، اخلاقی و حتی امنیتی به همراه دارد. فقه اسلامی نیز با الهام از همین نگاه، مجموعه‌ای از احکام و قواعد را برای حمایت از خانواده و پیشگیری از فروپاشی آن وضع کرده است؛ قواعدی که هدف اصلی آن‌ها حفظ پیوند زناشویی و جلوگیری از تبدیل اختلافات طبیعی به بحران‌های غیرقابل بازگشت است (1). در همین چارچوب، بسیاری از فقها تأکید کرده‌اند که قانون خانواده در اسلام بیش از آن که بر انحلال روابط تمرکز داشته باشد، بر ترمیم، اصلاح و بازگرداندن تعادل در روابط زوجین متمرکز است (2).

قرآن کریم با نگاهی واقع‌گرایانه، اختلافات زناشویی را امری محتمل و حتی طبیعی در زندگی مشترک می‌داند. برخلاف برخی رویکردهای آرمان‌گرایانه که خانواده را نهادی عاری از تعارض تصویر می‌کنند، آیات قرآن نشان می‌دهد که بروز اختلاف میان زوجین بخشی از واقعیت زندگی انسانی است، اما این اختلاف لزوماً به معنای شکست یا پایان زندگی مشترک نیست. آنچه از منظر قرآن اهمیت دارد، نحوه مدیریت این اختلافات است. در آیات متعددی، از جمله آیات مرتبط با نشوز، شقاق و طلاق، به‌روشنی مشاهده می‌شود که شارع مقدس، حل اختلاف را در قالب فرآیندی تدریجی، عقلانی و اصلاح‌محور ترسیم کرده است (3). در این نگاه، اختلاف زناشویی زمانی به بحران تبدیل می‌شود که ابزارهای اصلاحی نادیده گرفته شوند یا به‌درستی به کار نروند. از همین رو، قرآن کریم با پیش‌بینی سازوکارهایی همچون موعظه، داوری و تلاش برای اصلاح، تلاش کرده است از تبدیل اختلافات عادی به فروپاشی نهاد خانواده جلوگیری کند (4).

یکی از مهم‌ترین اصول حاکم بر آیات الاحکام خانواده، اصل «اصلاح قبل از انحلال» است؛ اصلی که در بطن بسیاری از احکام مربوط به روابط زوجین قابل استخراج است. این اصل بر آن دلالت دارد که طلاق، هرچند در شریعت اسلامی مشروع شمرده شده، اما همواره به‌عنوان آخرین راه‌حل و پس از ناکامی همه تلاش‌های اصلاحی مطرح می‌شود. فقهای اسلامی با استناد به آیات قرآن و سیره پیامبر اکرم، طلاق را «بغض الحلال» دانسته‌اند و بر این باورند که مشروعیت آن به‌معنای مطلوبیت یا ترجیح آن نیست (5). در همین راستا، نهاد داوری در آیه ۳۵ سوره نساء به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین ابزارهای تحقق اصلاح پیش از انحلال معرفی شده است؛ نهادی که هدف آن نه صدور حکم حقوقی، بلکه بازسازی رابطه و ایجاد زمینه تفاهم میان زوجین است (6). این منطق اصلاح‌محور، هسته مرکزی رویکرد قرآنی به حل اختلافات زناشویی را تشکیل می‌دهد و مبنای بسیاری از تحلیل‌های فقهی در حوزه خانواده قرار گرفته است (7).

با این حال، در نظام‌های حقوقی معاصر، به‌ویژه در کشورهای اسلامی، فاصله‌ای معنادار میان منطق قرآنی داوری و سازوکارهای رسمی حل اختلاف مشاهده می‌شود. حقوق موضوعه، تحت تأثیر الگوی دولت‌مدرن و تمرکز بر اقتدار قضایی، حل اختلافات خانوادگی را عمدتاً در قالب دادرسی رسمی و مداخله مستقیم دادگاه‌ها سامان‌دهی کرده است. در این چارچوب، اختلاف زناشویی به‌سرعت به دعوی حقوقی تبدیل می‌شود و زوجین در جایگاه «خواهان» و «خوانده» قرار می‌گیرند؛ وضعیتی که ذاتاً با منطق اصلاح‌محور قرآن کریم سازگار نیست (8). این تعارض میان داوری قرآنی و مداخله قضایی رسمی، به یکی از چالش‌های اساسی حقوق خانواده در جوامع اسلامی تبدیل شده است و پرسش‌های جدی درباره کارآمدی نظام‌های حقوقی موجود در حفظ نهاد خانواده ایجاد کرده است (9).

وضعیت عراق نمونه‌ای روشن از این تعارض ساختاری است. قانون احوال شخصیه عراق، با وجود الهام‌گیری کلی از فقه اسلامی، حل اختلافات زناشویی را عمدتاً در چارچوب رسیدگی قضایی تعریف کرده و نقش دادگاه را به‌عنوان مرجع اصلی تشخیص، داوری و صدور حکم تثبیت نموده است (10). در عمل، افزایش قابل توجه دعاوی خانوادگی و رشد طلاق‌های قضایی در سال‌های اخیر، نشان‌دهنده آن است که مداخله گسترده دادگاه‌ها لزوماً به کاهش تعارضات خانوادگی منجر نشده است (11). برخی پژوهش‌ها حاکی از آن است که تمرکز بر تشریفات اثباتی و فرآیندهای دعوامحور، نه تنها امکان اصلاح رابطه را کاهش داده، بلکه در مواردی به تشدید خصومت میان زوجین انجامیده است (12). این وضعیت به‌ویژه در جامعه‌ای مانند عراق، که خانواده نقش محوری در ساختار اجتماعی دارد، پیامدهای عمیق اجتماعی و فرهنگی به همراه داشته است (13).

در چنین بستری، خلأ پژوهشی مهمی آشکار می‌شود. بسیاری از مطالعات حقوقی موجود یا به تحلیل صرف مواد قانونی قانون احوال شخصیه عراق پرداخته‌اند (14)، یا داوری قرآنی را صرفاً از منظر تفسیری بررسی کرده‌اند (15). آنچه کمتر مورد توجه قرار گرفته، بررسی نسبت میان داوری اصلاح‌محور قرآنی و قضاوت دعوامحور قضایی در یک چارچوب تحلیلی-تطبیقی است؛ نسبتی که می‌تواند ریشه بسیاری از ناکارآمدی‌های عملی در حل اختلافات زناشویی را روشن سازد. به‌ویژه، این پرسش اساسی مطرح است که آیا قانون احوال شخصیه عراق توانسته است روح داوری قرآنی را در ساختار حقوقی خود بازتاب دهد یا آن را به نهادی تشریفاتی و تابع اراده قاضی تقلیل داده است (16). عدم توازن میان این دو رویکرد، به‌عنوان یکی از عوامل اصلی گسترش طلاق قضایی و تضعیف نقش اصلاحی خانواده قابل تحلیل است (17).

بر این اساس، هدف مقاله حاضر تحلیل تطبیقی داوری قرآنی و مداخله قضایی در قانون احوال شخصیه عراق است؛ تحلیلی که می‌کوشد با بازخوانی آیات قرآن کریم، دیدگاه‌های فقهی و مقررات حقوقی عراق، نسبت واقعی میان اصلاح و قضاوت را روشن سازد و نقاط تعارض یا هم‌پوشانی آن‌ها را نشان دهد. این مقاله در پی آن است که نشان دهد چگونه می‌توان با تقویت جایگاه داوری اصلاح‌محور و بازتنظیم نقش مداخله قضایی، به الگویی نزدیک‌تر به مقاصد شریعت اسلامی در حوزه خانواده دست یافت و از پیامدهای منفی دعوامحوری در اختلافات زناشویی کاست. روش تحقیق در این پژوهش، تحلیلی-تطبیقی با رویکرد فقهی-حقوقی است. در این چارچوب، ابتدا مفاهیم و مبانی داوری در آیات قرآن کریم و آثار فقهی مورد بررسی قرار می‌گیرد، سپس مقررات و رویه‌های قانون احوال شخصیه عراق تحلیل می‌شود و در نهایت، با مقایسه این دو نظام، نقاط قوت، کاستی‌ها و زمینه‌های اصلاح شناسایی خواهد شد. این رویکرد امکان آن را فراهم می‌کند که داوری نه صرفاً به‌عنوان یک مفهوم انتزاعی، بلکه به‌عنوان نهادی عملی و قابل احیا در نظام حقوقی عراق مورد ارزیابی قرار گیرد.

مفهوم داوری در ادبیات فقه اسلامی

داوری در فقه اسلامی مفهومی ریشه‌دار و چندلایه است که نمی‌توان آن را صرفاً به‌عنوان یک ابزار حقوقی برای حل اختلاف تقلیل داد. در ادبیات فقهی، داوری ناظر به فرآیندی است که در آن شخص یا اشخاصی واجد صلاحیت اخلاقی، اجتماعی و علمی، با هدف رفع نزاع و بازگرداندن تعادل به روابط مختل شده، میان طرفین مداخله می‌کنند. فقها معمولاً داوری را ذیل مفاهیمی چون اصلاح ذات‌البین، حکمیت و فصل خصومت تحلیل کرده‌اند و آن را نهادی می‌دانند که پیش از ورود قاضی و صدور حکم الزام‌آور فعال می‌شود. در این چارچوب، داوری نه مبتنی بر اقتدار رسمی دولت، بلکه متکی بر اعتماد اجتماعی، مقبولیت اخلاقی و شناخت زمینه‌های واقعی اختلاف است (1). از منظر فقهی، داور کسی است که وظیفه او نه صرفاً تشخیص حق و باطل، بلکه تلاش برای رفع ظلم، کاهش تنش و ایجاد زمینه آشتی است؛ امری که در اختلافات زناشویی اهمیت مضاعف می‌یابد، زیرا موضوع نزاع صرفاً یک حق مالی یا تعهد قراردادی نیست، بلکه پیوندی انسانی و عاطفی در معرض گسست قرار دارد (18).

تمایز داوری با قضاوت یکی از مباحث بنیادین در فقه اسلامی است. قضاوت نهادی است که با نصب حاکم شرع یا دولت مشروع تحقق می‌یابد و قاضی با اتکا به ادله اثباتی، حکم الزام‌آور صادر می‌کند. در مقابل، داوری حتی اگر به واسطه دستور حاکم فعال شود، ماهیتی غیرقضایی دارد و غایت آن الزام حقوقی نیست، بلکه اصلاح رابطه است (19). فقها تأکید کرده‌اند که قاضی به دلیل ماهیت رسمی جایگاه خود، ناگزیر به رعایت تشریفات اثباتی و ساختار دعوا محور است، در حالی که داور می‌تواند با انعطاف بیشتر، به ابعاد روانی، اخلاقی و عرفی اختلاف توجه کند (20). همین تفاوت موجب شده است که در فقه خانواده، داوری به عنوان مرحله‌ای مقدم بر قضاوت مطرح شود و ورود قاضی به اختلاف زناشویی، منوط به ناکامی تلاش‌های اصلاحی تلقی گردد (2).

در داوری فقهی، رضایت طرفین جایگاه ویژه‌ای دارد، هر چند این رضایت همیشه به صورت صریح و قراردادی بیان نمی‌شود. اعتماد به داور، پذیرش اخلاقی او و باور به نیت اصلاح گرانه‌اش، عناصر اساسی موفقیت داوری محسوب می‌شوند. بسیاری از فقها تصریح کرده‌اند که داوری بدون وجود حداقلی از اعتماد متقابل، به نتیجه مطلوب نمی‌رسد، زیرا داوری بر اقتناع و نفوذ کلام استوار است، نه بر اجبار (21). از همین رو، در اختلافات زناشویی، انتخاب داوران از میان نزدیکان یا افراد مورد احترام خانواده توصیه شده است؛ کسانی که هم شناخت کافی از زوجین دارند و هم انگیزه واقعی برای حفظ زندگی مشترک (22). این ویژگی‌ها داوری را به نهادی انسانی و اجتماعی تبدیل می‌کند که با روح شریعت اسلامی سازگار است.

برای درک دقیق‌تر جایگاه داوری، لازم است آن را از میانجی‌گری و مداخله قضایی تفکیک کرد. میانجی‌گری، هر چند شباهت‌هایی با داوری دارد، اما معمولاً نقش تصمیم‌گیر ندارد و صرفاً گفت‌وگو را تسهیل می‌کند. داوری در فقه اسلامی، فراتر از میانجی‌گری صرف است، زیرا داور می‌تواند نظر اصلاحی ارائه دهد و مسیر حل اختلاف را مشخص کند (9). با این حال، داوری همچنان با قضاوت تفاوت ماهوی دارد، زیرا داور حکم الزام‌آور صادر نمی‌کند و مشروعیت خود را از رضایت و مقبولیت اجتماعی می‌گیرد، نه از اقتدار رسمی (8). در مقابل، مداخله قضایی بر پایه الزام قانونی، تشریفات شکلی و صدور رأی قطعی استوار است و همین امر، آن را برای حل اختلافات عمیق خانوادگی کمتر انعطاف‌پذیر می‌سازد (14).

تفاوت اهداف و آثار داوری، میانجی‌گری و قضاوت در اختلافات زناشویی بسیار قابل توجه است. داوری با هدف اصلاح رابطه و حفظ خانواده وارد عمل می‌شود و حتی اگر به نتیجه نهایی نرسد، می‌کوشد از تشدید خصومت جلوگیری کند (1). قضاوت اما ناگزیر به تعیین حق و تکلیف حقوقی طرفین است و این فرآیند اغلب به تقابل آشکار میان زوجین می‌انجامد (12). تجربه‌های قضایی نشان داده است که ورود زود هنگام دادگاه به اختلافات زناشویی، احتمال سازش را به طور قابل ملاحظه‌ای کاهش می‌دهد، زیرا فضای دعوا جای گفت‌وگو را می‌گیرد (11). از این منظر، داوری به عنوان نهادی اصلاحی، کارکردی پیشگیرانه دارد که قضاوت فاقد آن است.

فلسفه داوری در نظام خانواده اسلامی بر حفظ حریم خصوصی خانواده استوار است. فقه اسلامی همواره بر پوشیده ماندن اسرار خانوادگی تأکید کرده و علنی شدن اختلافات زناشویی را امری نامطلوب دانسته است (4). داوری این امکان را فراهم می‌کند که اختلاف در محیطی امن، غیررسمی و به دور از فضای عمومی دادگاه‌ها بررسی شود. این ویژگی نه تنها کرامت زن و مرد را حفظ می‌کند، بلکه از برچسب‌زنی اجتماعی و آثار منفی روانی بر فرزندان نیز جلوگیری می‌نماید (17). در مقابل، دادرسی قضایی به دلیل ماهیت علنی و رسمی خود، ناخواسته اختلاف خانوادگی را به عرصه عمومی می‌کشاند و هزینه‌های اجتماعی آن را افزایش می‌دهد (13).

داوری همچنین نقش مهمی در پیشگیری از تشدید اختلاف ایفا می‌کند. بسیاری از نزاع‌های زناشویی در مراحل اولیه، با گفت‌وگو و مداخله اصلاحی قابل حل هستند، اما در صورت بی‌توجهی، به خصومت‌های عمیق و گاه غیرقابل ترمیم تبدیل می‌شوند (16). فقه اسلامی با پیش‌بینی داوری

در مرحله «خوف شقاق»، دقیقاً به این بُعد پیشگیرانه توجه کرده است. داوران می‌توانند پیش از آن که اختلاف به مرحله تقابل حقوقی برسد، عوامل زمینه‌ساز نزاع را شناسایی و مسیر اصلاح را هموار کنند (6). این کارکرد پیشگیرانه، یکی از مهم‌ترین مزایای داوری در نظام خانواده محسوب می‌شود.

از منظر روانی و اجتماعی، داوری هزینه‌های اختلاف را به‌طور چشمگیری کاهش می‌دهد. ورود به فرآیند قضایی معمولاً با استرس، اضطراب، احساس شکست و کاهش عزت نفس همراه است، به‌ویژه برای زنانی که در جوامع سنتی با فشارهای مضاعف اجتماعی مواجه‌اند (23). داوری، با تکیه بر گفت‌وگو و نصیحت خیرخواهانه، می‌تواند این هزینه‌ها را کاهش دهد و حتی در صورت عدم موفقیت کامل، از آسیب‌های شدید روانی جلوگیری کند (15). همین امر سبب شده است که بسیاری از فقها داوری را ابزار مؤثری برای جلوگیری از طلاق‌های شتاب‌زده بدانند (3).

در فقه اهل سنت، داوری در اختلافات زناشویی جایگاه روشنی دارد و مستند اصلی آن آیه ۳۵ سوره نساء است. فقهای حنفی داوری را اقدامی اصلاحی می‌دانند که هدف آن بازگرداندن آرامش به زندگی مشترک است و بر این باورند که حکمین نباید شتاب‌زده به تفریق توصیه کنند (22). در مذهب مالکی، اختیارات حکمین گسترده‌تر تفسیر شده و در مواردی که اصلاح ناممکن تشخیص داده شود، حتی امکان توصیه به جدایی نیز مطرح شده است (20). شافعیه اما رویکردی محتاطانه‌تر دارند و داوری را مقدمه‌ای برای قضاوت می‌دانند، نه جایگزین آن (19). با وجود این تفاوت‌ها، وجه مشترک همه مذاهب اهل سنت، تأکید بر تقدم اصلاح و نقش محوری داوری در حل اختلافات زناشویی است (1).

حدود اختیارات حکمین در فقه اهل سنت محل بحث بوده است، اما اغلب فقها بر این نکته اتفاق دارند که اختیار اصلی حکمین در حوزه اصلاح است، نه انحلال. حتی در دیدگاه‌هایی که به حکمین اجازه توصیه به تفریق داده‌اند، این اختیار مشروط به احراز ناتوانی کامل در اصلاح و رعایت مصلحت طرفین دانسته شده است (9). این محدودسازی نشان می‌دهد که داوری در فقه اهل سنت نیز اساساً نهادی اصلاح‌محور تلقی می‌شود و نه ابزار صدور حکم قضایی.

در فقه امامیه، داوری جایگاهی دقیق‌تر و محدودتر دارد. فقهای امامیه با استناد به آیه ۳۵ سوره نساء، داوری را مرحله‌ای ضروری پیش از طلاق می‌دانند، مشروط بر آن که امید معقول به اصلاح وجود داشته باشد (2). در این مکتب، حکمین مأمور اصلاح هستند و اختیار انحلال نکاح ندارند، زیرا طلاق یا باید به اراده زوج تحقق یابد یا با حکم حاکم شرع انجام شود (24). این تفکیک دقیق میان داوری و قضاوت، از ویژگی‌های برجسته فقه امامیه است و نشان می‌دهد که داوری جایگزین قضاوت نیست، بلکه مرحله‌ای پیشینی و مکمل آن محسوب می‌شود (21).

نقش حکمین در فقه امامیه به‌طور کامل بر اصلاح متمرکز است. آنان باید با بررسی علل اختلاف، نصیحت، یادآوری حقوق و تکالیف متقابل و ایجاد زمینه تفاهم، تلاش کنند پیوند زناشویی را حفظ نمایند (18). تنها در صورتی که داوری به شکست انجامد، گزارش وضعیت به حاکم شرع داده می‌شود تا تصمیم قضایی اتخاذ گردد. این ساختار نشان می‌دهد که فقه امامیه نیز بر تقدم اصلاح بر انحلال تأکید دارد و مداخله قضایی را آخرین راه‌حل می‌داند (5). چنین نگاهی، مبنای نظری مهمی برای نقد نظام‌های حقوقی معاصر فراهم می‌آورد که داوری را به نهادی حاشیه‌ای تقلیل داده‌اند و قضاوت را در صدر فرآیند حل اختلافات زناشویی قرار داده‌اند.

داوری در آیات قرآن کریم با تأکید بر آیه ۳۵ سوره نساء

آیه ۳۵ سوره نساء در منظومه آیات مربوط به خانواده، جایگاهی محوری و تعیین‌کننده دارد و می‌توان آن را ستون فقرات نظام قرآنی حل اختلافات زناشویی دانست. این آیه در بستری نازل شده است که پیش و پس از آن، قرآن کریم به تنظیم روابط زوجین، حقوق و تکالیف متقابل زن و مرد، و شیوه‌های مواجهه با تنش‌های خانوادگی می‌پردازد. پیوند مفهومی این آیه با آیاتی که از مودت و رحمت سخن می‌گویند و نیز آیاتی که نشوز،

ظلم و طلاق را مورد اشاره قرار می‌دهند، نشان می‌دهد که قرآن کریم اختلاف زناشویی را نه به‌عنوان یک امر استثنایی، بلکه به‌عنوان بخشی از واقعیت زندگی مشترک می‌شناسد و برای آن سازوکاری دقیق و مرحله‌بندی شده پیش‌بینی می‌کند (4). در این چارچوب، آیه ۳۵ نساء نقطه تلاقی میان اخلاق خانوادگی و حقوق عملی است و نقش واسطی میان توصیه‌های اخلاقی و تصمیمات حقوقی ایفا می‌کند (7).

نگاه قرآن کریم به اختلافات زناشویی در این آیه، نگاهی پیشگیرانه و آینده‌نگر است. تعبیر «وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا» به‌روشنی نشان می‌دهد که مداخله اصلاحی حتی پیش از تحقق کامل بحران توصیه شده است. قرآن از «خوف شقاق» سخن می‌گوید، نه از تحقق قطعی آن، و این امر بیانگر آن است که نظام قرآنی حل اختلاف، بر پیشگیری از فروپاشی خانواده استوار است، نه مدیریت پیامدهای آن پس از وقوع (3). این رویکرد با بسیاری از نظام‌های حقوقی معاصر تفاوت بنیادین دارد؛ نظام‌هایی که غالباً زمانی وارد عمل می‌شوند که اختلاف به مرحله دعوای رسمی و خصومت آشکار رسیده است (9). در منطق قرآنی، پیشگیری از تشدید اختلاف خود نوعی عدالت محسوب می‌شود، زیرا مانع از ظلم متقابل و آسیب‌های گسترده‌تر می‌گردد (1).

تحلیل لغوی و مفهومی مفردات آیه ۳۵ سوره نساء، ابعاد دقیق‌تری از فلسفه داوری قرآنی را آشکار می‌سازد. واژه «شقاق» از ریشه «شَقَّ» به‌معنای شکاف عمیق و دوپارگی است و در ادبیات قرآنی به حالتی اشاره دارد که هر یک از زوجین در سوی متفاوتی قرار گرفته و امکان هم‌زیستی مسالمت‌آمیز به شدت تضعیف شده است (6). این مفهوم فراتر از اختلافات جزئی یا نزاع‌های موقتی است و ناظر به بحرانی است که در صورت بی‌توجهی، به فروپاشی کامل خانواده می‌انجامد. نکته قابل توجه آن است که قرآن تحقق بالفعل این شقاق را شرط مداخله قرار نداده، بلکه صرف بیم عقلایی از آن را کافی دانسته است؛ امری که نشان‌دهنده حساسیت بالای شریعت نسبت به حفظ نهاد خانواده است (7).

مفهوم «ابعاث حکمین» نیز در این آیه بار معنایی خاصی دارد. فعل «فَأَبْعَثُوا» دلالت بر اعزام آگاهانه و هدفمند دارد و نشان می‌دهد که داوری یک اقدام اتفاقی یا تشریفاتی نیست، بلکه مأموریتی اصلاحی است که باید به‌طور فعال و مسئولانه انجام شود (22). حکمین در این چارچوب، نمایندگان عقلانیت، اخلاق و مسئولیت اجتماعی‌اند و نقش آنان محدود به شنیدن شکایت‌ها نیست، بلکه باید با بررسی زمینه‌های اختلاف، راه‌های اصلاح را جست‌وجو کنند (20). این برداشت با تفسیری که داوری را صرفاً مقدمه‌ای صوری برای ورود دادگاه می‌داند، تفاوت اساسی دارد و بر استقلال کارکردی داوری تأکید می‌ورزد (8).

تفاوت میان «حکم» و «قاضی» در این آیه از منظر مفهومی و کارکردی بسیار مهم است. قاضی در فقه اسلامی صاحب ولایت قضایی است و حکم او الزام‌آور و مبتنی بر ادله اثباتی است (19). در مقابل، حکم در آیه ۳۵ نساء شخصی است که وظیفه او منع از ظلم، ایجاد تعادل و اصلاح رابطه است. این تمایز نشان می‌دهد که قرآن کریم حل اختلافات زناشویی را در وهله نخست یک مسئله اخلاقی-اجتماعی می‌داند و تنها در صورت ناکامی این مسیر، به قضاوت رسمی مجال ورود می‌دهد (2). نادیده گرفتن این تمایز، به خلط میان داوری و قضاوت و تضعیف کارکرد اصلاحی داوری می‌انجامد (18).

یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های داوری قرآنی، انتخاب داوران از میان خانواده زوجین است. تعبیر «حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِّنْ أَهْلِهَا» حامل فلسفه‌ای اجتماعی و روان‌شناختی است که نمی‌توان آن را به‌سادگی نادیده گرفت. داوران خانوادگی به‌دلیل آشنایی با روحیات، پیشینه روابط و ریشه‌های واقعی اختلاف، از توان بیشتری برای نفوذ کلام و ایجاد تفاهم برخوردارند (4). این شناخت زمینه‌ای، امکانی فراهم می‌آورد که داوری از سطح ادعاهای ظاهری فراتر رود و به علل عمیق‌تر تعارض بپردازد (17). افزون بر این، پیوند خویشاوندی معمولاً با دلسوزی و احساس مسئولیت همراه است و داوران را به تلاش جدی‌تر برای حفظ خانواده ترغیب می‌کند (13).

این رویکرد قرآنی در انتخاب داوران، نقدی ضمنی بر مفهوم «بی‌طرفی مطلق» در حقوق مدرن به شمار می‌آید. در حالی که نظام‌های حقوقی معاصر بی‌طرفی کامل را شرط اساسی داوری می‌دانند، قرآن کریم دلسوزی منصفانه را بر بی‌طرفی سرد ترجیح می‌دهد (9). داور قرآنی نه دشمن یکی از طرفین است و نه ناظر بی‌تفاوت، بلکه اصلاح‌گری است که با عدالت و شفقت توأمان عمل می‌کند. این نوع بی‌طرفی اخلاقی، در اختلافات زناشویی کارآمدتر از بی‌طرفی صرفاً شکلی است، زیرا هدف اصلی حفظ رابطه است، نه صرفاً داوری میان دو ادعا (1).

هدف نهایی داوری از منظر قرآن کریم در عبارت «إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا» به‌روشنی بیان شده است. محور موفقیت داوری، اراده اصلاح است و نه قدرت الزام حقوقی. قرآن بدین‌وسیله تأکید می‌کند که هیچ سازوکار حقوقی بدون آمادگی اخلاقی و روانی طرفین به نتیجه مطلوب نمی‌رسد (3). نقش توفیق الهی در این فرآیند نیز نشان می‌دهد که داوری صرفاً یک اقدام فنی یا حقوقی نیست، بلکه فرآیندی اخلاقی-معنوی است که در آن نیت‌ها، صداقت و خیرخواهی نقش تعیین‌کننده دارند (7). این نگاه، داوری را به عرصه‌ای فراتر از حقوق موضوعه ارتقا می‌دهد و آن را به بخشی از اخلاق اجتماعی اسلام تبدیل می‌کند (5).

دیدگاه مفسران قرآن درباره آیه ۳۵ سوره نساء نیز بر اهمیت داوری اصلاح‌محور تأکید دارد. ابن‌کثیر داوری را اقدامی مقدم بر طلاق می‌داند و تصریح می‌کند که ترک آن با روح شریعت سازگار نیست، زیرا هدف اصلی حفظ پیوند زناشویی است (3). قرطبی با تحلیل گسترده این آیه، بر این نکته تأکید می‌کند که حکمین مأمور اصلاح‌اند و تنها در صورت احراز ناتوانی کامل در اصلاح، می‌توانند پیشنهاد جدایی را مطرح کنند (4). فخر رازی نیز با تمرکز بر بُعد روان‌شناختی داوری، نقش شناخت خانوادگی و نفوذ کلام داوران را عامل اصلی موفقیت این نهاد می‌داند و آن را مزیتی می‌شمارد که در قضاوت رسمی وجود ندارد. مقایسه این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که با وجود تفاوت‌های جزئی، همه مفسران بر تقدم اصلاح و نقش محوری داوری اتفاق نظر دارند (6).

آثار حقوقی و اجتماعی داوری قرآنی گسترده و چندبعدی است. یکی از مهم‌ترین این آثار، کاهش طلاق‌های شتاب‌زده است، زیرا داوری فرصتی واقعی برای بازاندیشی و گفت‌وگو فراهم می‌آورد (1). داوری همچنین مسئولیت‌پذیری خانواده‌ها را تقویت می‌کند و حل اختلاف را از انحصار نهادهای رسمی خارج می‌سازد (12). از منظر نهادی، اجرای مؤثر داوری می‌تواند بار دادگاه‌ها را کاهش دهد و نظام قضایی را از انبوه دعاوی خانوادگی برهاند (11). افزون بر این، داوری قرآنی با حفظ حریم خصوصی و کرامت انسانی زن و مرد، از آسیب‌های روانی و اجتماعی گسترده جلوگیری می‌کند و به تثبیت آرامش در جامعه یاری می‌رساند (16). این مجموعه آثار نشان می‌دهد که داوری در قرآن کریم صرفاً یک توصیه اخلاقی نیست، بلکه نهادی کارآمد با پیامدهای عینی حقوقی و اجتماعی است که بازخوانی و احیای آن در نظام‌های حقوقی معاصر، به‌ویژه در حوزه خانواده، ضرورتی انکارناپذیر دارد.

مداخله قضایی در قانون احوال شخصیه عراق و تحلیل تطبیقی

قانون احوال شخصیه عراق به‌عنوان مهم‌ترین متن حقوقی ناظر بر روابط خانوادگی، ساختار حل اختلافات زناشویی را به‌گونه‌ای طراحی کرده است که دادگاه در مرکز این فرآیند قرار دارد. این قانون که در بستر تاریخی خاصی و با هدف ایجاد وحدت رویه و تضمین حقوق زوجین تدوین شده، حل اختلاف را عمدتاً از مسیر اقامه دعوا و رسیدگی قضایی سامان می‌دهد (10). در چنین ساختاری، اختلاف زناشویی زمانی به رسمیت حقوقی شناخته می‌شود که در قالب دعوای رسمی به دادگاه ارجاع گردد و قاضی به‌عنوان مرجع اصلی تشخیص، مدیریت و پایان‌بخشی به اختلاف وارد عمل شود. این محوریت دادگاه سبب شده است که فرآیند حل اختلاف، از همان آغاز رنگ‌وبوی حقوقی و رسمی به خود بگیرد و زوجین به‌جای

گفت‌وگو یا اصلاح تدریجی، در موقعیت تقابل حقوقی قرار گیرند (12). در نتیجه، اختلافی که می‌توانست در سطح خانواده یا از طریق داوری اصلاح‌محور مدیریت شود، به پرونده‌ای قضایی با تمام آثار و تبعات آن تبدیل می‌گردد (13).

نقش قاضی در این ساختار بسیار گسترده و تعیین‌کننده است. قاضی نه تنها مرجع صدور حکم نهایی است، بلکه در بسیاری از موارد، تشخیص امکان اصلاح، ارزیابی وضعیت زوجین و حتی هدایت فرآیندهای مقدماتی را نیز بر عهده دارد (11). این تمرکز نقش، اگرچه از منظر نظم حقوقی و وحدت تصمیم‌گیری قابل توجیه است، اما در حوزه اختلافات زناشویی پیامدهایی خاص به همراه دارد. قاضی ناگزیر است در چارچوب ادله قانونی و تشریفات شکلی عمل کند و همین امر، دامنه توجه او را به ابعاد عاطفی، روانی و اجتماعی اختلاف محدود می‌سازد (14). در حالی که اختلاف زناشویی غالباً ریشه در سوء تفاهم‌ها، فشارهای روانی یا تعارضات شخصیتی دارد، سازوکار قضایی آن را به مجموعه‌ای از ادعاها و دفاعیات حقوقی فرو می‌کاهد (8).

جایگاه ادله و تشریفات در قانون احوال شخصیه عراق نقشی اساسی در جهت‌دهی به فرآیند حل اختلاف ایفا می‌کند. اثبات ضرر، نشوز یا سوء رفتار، مستلزم ارائه شهادت، اسناد یا قرائن مورد قبول دادگاه است و این امر اختلاف زناشویی را وارد فضای اثباتی می‌کند (10). چنین رویکردی، هرچند با منطق دادرسی عادلانه سازگار است، اما در عمل زوجین را به سمت تقویت مواضع خصمانه سوق می‌دهد، زیرا هر یک می‌کوشد با گردآوری ادله، ادعای خود را بر دیگری تحمیل کند (16). این وضعیت به‌ویژه در مواردی که اختلاف ماهیتی عاطفی یا روانی دارد، موجب تشدید تنش و کاهش امکان اصلاح می‌شود (17).

در این چارچوب، جایگاه داوری در قانون احوال شخصیه عراق به‌طور محسوسی محدود و غیرمستقل است. هرچند در برخی مواد قانونی به ضرورت تلاش برای اصلاح میان زوجین اشاره شده، اما داوری به‌عنوان نهادی مستقل و آغازگر فرآیند حل اختلاف به رسمیت شناخته نشده است (10). داوری در عمل تابع اراده قاضی است و تنها در صورتی فعال می‌شود که دادگاه تشخیص دهد امکان اصلاح وجود دارد. حتی در این حالت نیز داوران نقش تعیین‌کننده‌ای در سرنوشت پرونده ندارند و گزارش یا نظر آنان جنبه مشورتی دارد (11). این وابستگی کامل داوری به قاضی، آن را از یک نهاد اصلاح‌محور به ابزاری جانبی و گاه تشریفاتی تقلیل داده است (12).

ماهیت غیرمستقل داوری در قانون عراق در تعارض آشکار با منطق قرآنی داوری قرار دارد. در حالی که قرآن کریم داوری را اقدامی پیشینی و مستقل می‌داند که پیش از مداخله قضایی باید به کار گرفته شود، قانون احوال شخصیه عراق داوری را در حاشیه فرآیند قضایی قرار داده است (9). این جابجایی نقش‌ها موجب شده است که داوری نتواند کارکرد واقعی خود را در کاهش تنش و ایجاد تفاهم ایفا کند و عملاً به مرحله‌ای شکلی در مسیر صدور حکم قضایی تبدیل شود (1). بسیاری از تحلیلگران حقوق خانواده در عراق معتقدند که این وضعیت یکی از عوامل اصلی ناکارآمدی سازوکارهای اصلاحی در دعاوی خانوادگی است (13).

نقش قاضی در حل اختلافات زناشویی، به‌واسطه تمرکز اختیارات، پیامدهای روانی و اجتماعی قابل توجهی به همراه دارد. هنگامی که اختلاف خانوادگی به دادگاه کشیده می‌شود، زوجین ناخواسته در نقش خصم قرار می‌گیرند و زبان حقوقی جای زبان عاطفی را می‌گیرد (14). این تبدیل اختلاف خانوادگی به دعوای حقوقی، اغلب موجب تشدید احساس بی‌اعتمادی، خشم و تحقیر متقابل می‌شود، به‌ویژه زمانی که ادعاها در فضای علنی یا نیمه‌علنی دادگاه مطرح می‌گردد (17). از منظر اجتماعی نیز، ورود دادگاه به اختلاف زناشویی می‌تواند پیامدهایی چون برچسب‌زنی، فشار خانوادگی و آسیب به موقعیت اجتماعی طرفین، به‌ویژه زنان، به دنبال داشته باشد (23).

تشریفات قضایی و الزامات اثباتی تأثیر مستقیمی بر تضعیف فرآیند اصلاح دارند. اثبات ضرر در دعاوی خانوادگی، به‌خصوص زمانی که ضرر ماهیتی روانی یا عاطفی دارد، دشوار و فرسایشی است و این امر موجب اطاله دادرسی می‌شود (10). طولانی شدن رسیدگی نه تنها فشار روانی بر

زوجین را افزایش می‌دهد، بلکه فاصله عاطفی میان آنان را نیز عمیق‌تر می‌سازد و امکان بازگشت به زندگی مشترک را کاهش می‌دهد (11). در بسیاری از موارد، زوجین پس از ماه‌ها یا سال‌ها رسیدگی قضایی، به مرحله‌ای می‌رسند که حتی در صورت امکان حقوقی سازش، آمادگی روانی آن را از دست داده‌اند (16).

مقایسه تطبیقی میان مدل قرآنی داوری و ساختار قانون احوال شخصیه عراق، تفاوت‌های بنیادینی را آشکار می‌سازد. از حیث زمان ورود به اختلاف، قرآن کریم مداخله اصلاحی را در مرحله خوف شقاق توصیه می‌کند، یعنی پیش از آن که اختلاف به بحران علنی تبدیل شود (3). در مقابل، قانون عراق معمولاً پس از تشدید اختلاف و طرح دعوا وارد عمل می‌شود (10). از نظر مرجع حل اختلاف، قرآن داوران خانوادگی را محور قرار می‌دهد، در حالی که قانون عراق قاضی رسمی را مرجع اصلی می‌داند (9). هدف نهایی نیز در این دو مدل متفاوت است؛ قرآن بر اصلاح و توفیق میان زوجین تأکید دارد، اما قانون عراق صدور حکم و پایان بخشی رسمی به اختلاف را دنبال می‌کند (1). ماهیت فرآیند در مدل قرآنی اخلاقی-اجتماعی و در قانون عراق حقوقی-دعوا محور است (18).

غلبه مداخله قضایی بر داوری در نظام حقوقی عراق پیامدهای اجتماعی گسترده‌ای به همراه داشته است. افزایش طلاق‌های قضایی یکی از آشکارترین این پیامدهاست، زیرا دادگاه‌ها به جای کاهش تعارض، گاه به تسریع فرآیند انحلال نکاح منجر می‌شوند (25). هم‌زمان، نقش خانواده و شبکه‌های اجتماعی در حل اختلافات زناشویی تضعیف شده و مسئولیت حل بحران به‌طور کامل به نهاد قضایی منتقل گردیده است (26). این انتقال، اختلاف خانوادگی را از یک مسئله درون خانوادگی به مسئله‌ای عمومی و رسمی تبدیل می‌کند و آثار منفی آن بر فرزندان و بافت اجتماعی اجتناب‌ناپذیر است (27). در نهایت، می‌توان گفت که غلبه منطق مداخله قضایی بر داوری اصلاح‌محور، اگرچه نظم حقوقی را تقویت کرده، اما از منظر مقاصد شریعت و کارآمدی اجتماعی، چالش‌های جدی ایجاد نموده است؛ چالش‌هایی که ضرورت بازاندیشی در نسبت میان داوری و قضاوت در قانون احوال شخصیه عراق را بیش از پیش برجسته می‌سازد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر نسبت میان داوری و مداخله قضایی در حل اختلافات زناشویی، نشان داد که تفاوت اصلی میان الگوی قرآنی و ساختار حقوقی موجود در قانون احوال شخصیه عراق، نه در اصل مشروعیت طلاق یا ضرورت وجود نظام قضایی، بلکه در چگونگی مدیریت اختلاف پیش از رسیدن به مرحله انحلال نکاح نهفته است. قرآن کریم با نگاهی انسان‌محور و اصلاح‌گرا، اختلاف زناشویی را امری محتمل اما قابل مهار می‌داند و برای آن سازوکاری تدریجی، پیشگیرانه و اخلاقی طراحی کرده است. در این چارچوب، داوری نه یک ابزار حاشیه‌ای، بلکه رکن اساسی نظام حل اختلافات خانوادگی محسوب می‌شود و نقش آن پیش از هرگونه مداخله قضایی تعریف شده است.

بررسی آیه ۳۵ سوره نساء نشان داد که منطق قرآنی حل اختلاف، بر پیشگیری از تشدید تعارض استوار است. تعبیر «خوف شقاق» بیانگر آن است که قرآن حتی احتمال عقلایی بروز بحران را برای فعال‌سازی سازوکار اصلاحی کافی می‌داند. این رویکرد، تفاوتی بنیادین با بسیاری از نظام‌های حقوقی معاصر دارد که مداخله رسمی را به زمانی موکول می‌کنند که اختلاف به مرحله دعوای آشکار و خصومت حقوقی رسیده است. داوری قرآنی با انتخاب داوران از میان خانواده زوجین، بر شناخت، اعتماد و دلسوزی تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که حل اختلاف زناشویی، پیش از آن که مسئله‌ای حقوقی باشد، مسئله‌ای انسانی، اخلاقی و اجتماعی است.

تحلیل مبانی فقهی نیز مؤید همین معناست. چه در فقه اهل سنت و چه در فقه امامیه، داوری جایگاهی مقدم بر قضاوت دارد و هدف اصلی آن اصلاح رابطه و جلوگیری از طلاق شتاب‌زده است. هرچند در حدود اختیارات حکمین میان مذاهب اختلاف نظرهایی وجود دارد، اما اصل تقدم

اصلاح و نقش محوری داوری محل اتفاق است. فقه اسلامی قضاوت را نهادی ضروری برای تحقق عدالت می‌داند، اما آن را آخرین مرحله در مسیر حل اختلاف تلقی می‌کند؛ مرحله‌ای که تنها پس از ناکامی همه تلاش‌های اصلاحی فعال می‌شود. این ترتیب، نشان‌دهنده حساسیت شریعت نسبت به حفظ خانواده و پرهیز از تبدیل اختلافات درونی به خصومت‌های علنی است.

در مقابل، بررسی قانون احوال شخصیه عراق نشان داد که ساختار حل اختلافات زناشویی در این نظام حقوقی بر محور مداخله قضایی استوار است. دادگاه نقطه آغاز رسمی اختلاف تلقی می‌شود و قاضی نقش محوری در تشخیص، مدیریت و پایان‌بخشی به نزاع ایفا می‌کند. هرچند قانون به صورت کلی به ضرورت تلاش برای اصلاح اشاره کرده، اما داوری در عمل جایگاهی غیرمستقل و تابع اراده قاضی دارد. این وابستگی موجب شده است که داوری نتواند کارکرد واقعی خود را به عنوان نهادی اصلاح‌محور ایفا کند و غالباً به مرحله‌ای تشریفاتی در فرآیند دادرسی تقلیل یابد.

غلبه منطق قضایی و تشریفات اثباتی در دعاوی خانوادگی، پیامدهای قابل توجهی به همراه داشته است. تبدیل اختلاف زناشویی به دعاوی حقوقی، زوجین را در موقعیت تقابل قرار می‌دهد و فضای گفت‌وگو و اعتماد را تضعیف می‌کند. اطاله دادرسی، فشارهای روانی ناشی از رسیدگی رسمی و علنی شدن اختلاف، نه تنها امکان اصلاح را کاهش می‌دهد، بلکه در بسیاری از موارد، طلاق قضایی را به گزینه‌ای اجتناب‌ناپذیر تبدیل می‌سازد. این وضعیت به‌ویژه در جامعه‌ای مانند عراق، که خانواده نقش محوری در ساختار اجتماعی دارد، آثار اجتماعی گسترده‌ای برجای گذاشته و به افزایش طلاق‌های قضایی و تضعیف نقش خانواده در حل بحران‌ها انجامیده است.

مقایسه تطبیقی میان الگوی قرآنی و قانون احوال شخصیه عراق نشان داد که تعارض اصلی در «جایگاه داوری» نهفته است. در مدل قرآنی، داوری نقطه آغاز حل اختلاف و قضاوت مرحله نهایی است، در حالی که در قانون عراق، این ترتیب عملاً معکوس شده است. این جابه‌جایی نهادی، هرچند با هدف تضمین حقوق و ایجاد نظم قضایی صورت گرفته، اما با مقاصد شریعت اسلامی در حوزه خانواده همخوانی کامل ندارد. شریعت، حفظ خانواده، کرامت انسانی و کاهش آسیب‌های اجتماعی را در اولویت قرار می‌دهد و از همین رو، سازوکارهایی غیرقضایی و اصلاح‌محور را بر مداخله الزام‌آور ترجیح می‌دهد.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که مسئله اصلی، نفی مداخله قضایی نیست، بلکه تنظیم صحیح نسبت میان داوری و قضاوت است. نظام قضایی برای مواردی که اصلاح ناممکن شده یا حقوق اساسی یکی از طرفین در معرض تضییع قرار گرفته، ضرورتی انکارناپذیر است. با این حال، ورود زودهنگام دادگاه به اختلافات زناشویی، برخلاف منطق قرآنی و فقهی، نه تنها به کاهش تعارض کمک نمی‌کند، بلکه در بسیاری از موارد به تشدید آن می‌انجامد. بازگرداندن داوری به جایگاه واقعی خود، می‌تواند پلی میان اخلاق خانوادگی و حقوق رسمی ایجاد کند و از تبدیل اختلافات قابل حل به بحران‌های غیرقابل بازگشت جلوگیری نماید.

در نهایت، این پژوهش نشان داد که احیای داوری اصلاح‌محور در قانون احوال شخصیه عراق، می‌تواند گامی مؤثر در جهت هم‌سویی بیشتر این قانون با مقاصد شریعت اسلامی و نیازهای جامعه معاصر باشد. تقویت نهاد داوری مستقل، محدودسازی مداخله قضایی به موارد ضروری، و بازتعریف فرآیند حل اختلافات خانوادگی بر اساس منطق پیشگیرانه قرآن کریم، نه تنها می‌تواند بار دادگاه‌ها را کاهش دهد، بلکه به حفظ کرامت زن و مرد، حمایت از فرزندان و تقویت ثبات اجتماعی کمک خواهد کرد. از این منظر، داوری قرآنی صرفاً یک توصیه اخلاقی یا میراث تفسیری نیست، بلکه الگویی عملی و کارآمد برای بازاندیشی در سیاست‌گذاری حقوق خانواده در جوامع اسلامی به شمار می‌آید.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Al-Qaradawi Y. Fiqh al-Usra fi al-Islam. Cairo: Dar al-Shorouk; 2015.
2. Al-Najafi MH. Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i al-Islam. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi; 1982.
3. Ibn Kathir liU. Tafsir al-Qur'an al-Azim. Beirut: Dar al-Ma'rifah; 2003.
4. Al-Qurtubi MiA. Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an. Cairo: Dar al-Kutub al-Misriyya; 2006.
5. Shaltut M. Islam: Creed and Law. Cairo: Dar al-Shorouk; 1999.
6. Al-Jassas AiA. Ahkam al-Qur'an. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi; 1994.
7. Al-Shanqiti Ma-A. Adwa' al-Bayan fi Idah al-Qur'an bil-Qur'an. Riyadh: Dar Alam al-Fawa'id; 2005.
8. Samir Kamil S. Introduction to Legal Sciences. Baghdad1986.
9. Zaidan AK. A Comparison between Verses of Legal Rulings and the Personal Status Law. Beirut: Mu'assasat al-Risala; 2000.
10. Al-Qaisi A. Commentary on the Iraqi Personal Status Law. Baghdad: Dar al-Sanhouri; 2017.
11. Supreme Judicial C. Commentary on the Iraqi Personal Status Law. Baghdad2021.
12. Al-Jubouri A. Family Judiciary in Iraq. Baghdad2019.
13. Al-Maliki Z. Historical Transformation of the Iraqi Personal Status Law. Baghdad2020.
14. Al-Douri M. Judicial Application of the Personal Status Law. Baghdad2020.
15. Al-Khatib A. Interpretation of Legal Verses Related to Custody. Journal of Quranic Studies. 2018;9(1):112-40.
16. Al-Dulaimi H. A Comparative Study of Family Laws in Iraq and France. Journal of Law. 2022;18(1):201-34.
17. Al-Samarrai M. Custody Provisions in Iraqi Law between Legislation and Islamic Jurisprudence. Journal of Fiqh Studies. 2020;12(2):55-89.
18. Mughniyah MJ. Family Jurisprudence between Ja'fari Fiqh and Iraqi Law. Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin; 2004.
19. Ibn Qudamah Ma-D. Al-Mughni. Beirut: Dar al-Fikr; 1997.
20. Al-Qarafi Sa-D. Al-Dhakhira. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami; 1994.
21. Al-Amili Za-D. Masalik al-Afham ila Tanqih Shara'i al-Islam. Qom: Mu'assasat al-Ma'arif al-Islamiyya; 1995.
22. Ibn Rushd M. Bidayat al-Mujtahid wa Nihayat al-Muqtasid. Cairo: Dar al-Hadith; 2002.
23. Al-Shaybani A. The Mother Has Priority in Custody: A Comparative Jurisprudential Study. Journal of Islamic Jurisprudence. 2019;15(3):77-104.
24. Al-Hilli HiY. Qawa'id al-Ahkam fi Ma'rifat al-Halal wa al-Haram. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami; 1992.
25. Nasser M, Fouad S. Delegation of Divorce in Islamic Legal Systems: The Iraqi Experience. Journal of Judicial Fiqh. 2023;6(2):99-132.
26. Baqir H, Mohammad R. Challenges of Integrating Sharia and Custom in Iraqi Family Law. Journal of Legal Studies. 2025;14(2):61-98.
27. Taha A, Ali Y. Family Reforms in Iraq after 2018 and Challenges of Justice. Journal of Law and Society. 2024;11(1):45-78.